

पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाको सैद्धान्तिक अवधारणा

पशुपति नेउपाने

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग

पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रिवि

pashupatiuss@gmail.com

DOI: 10.3126/hj.v15i2.70677

सार

प्रस्तुत अध्ययनमा पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाको सैद्धान्तिक अवधारणाबारे चर्चा गरिएको छ । पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाको सैद्धान्तिक अवधारणा के-कस्तो छ र कसरी पाठक प्रतिक्रिया समालोचना गर्न सकिन्छ भन्ने मूल शोधप्रश्नमा केन्द्रित भई यस अध्ययनलाई पूर्ण गरिएको छ । खास गरी रुसी रूपवाद र नवसमालोचनाको प्रतिवाद गर्दै पाठक प्रतिक्रिया समालोचना सिद्धान्त अस्तित्वमा आएको हो । पाठकको अन्तरक्रिया पाठसँग हुन्छ र पाठकले नै पाठ अनि लेखकलाई अस्तित्वमा ल्याउँछ भन्नु यसको मर्म हो । यसले किन, कहिले र कहाँ पाठ पढियो भन्ने कुराको विशेष रूपमा परीक्षण गर्छ । साहित्यिक लेखहरू मानवीय सिर्जना हुन् र तिनलाई निर्माण गर्ने अनि अर्थ प्रदान गर्ने काम पाठकहरूले गर्दछन् भन्नु नै यसको ठोस अवधारणा हो । पाठकले आफ्नो प्रतिक्रिया निश्चित अवस्था र समुदायसँग सम्बन्धित भएर दिन्छ । किताबको उत्पत्ति एक साहित्यिक कार्यका रूपमा पाठ र पाठकहरू विचको लेनदेनबाट हुन्छ र यस प्रक्रियामा दुवै पक्ष उत्तिकै सक्रिय र महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने धारणा कारोबारी पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्तको छ । भावात्मक शैलीविज्ञानमा अध्ययनको प्रक्रियाले पाठकलाई कसरी असर पार्छ अनि यसरी अध्ययन गर्दा किन पाठका हरफ हरफ र शब्द शब्द अध्ययन गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरामा जोड दिइन्छ । पाठक प्रतिक्रिया समालोचना गर्ने पद्धतितर्फ सङ्केत गर्दै समालोचनामा पाठक केन्द्रीत दृष्टिकोणको स्थापना पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाले गरेको छ भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनले दिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तरक्रिया, अर्थउत्पादन, कारोबारी, समालोचना, समुदाय ।

विषयपरिचय

पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाको बीजाधान सन् १९३० को दशकदेखि नै भएको भए पनि खास गरी यो उत्तरआधुनिकता सँगै विकसित सिद्धान्त हो । यो सन् १९७० को दशकमा पूरै अस्तित्वमा आई १९८० को दशकमा शक्तिशाली रूपमा देखापऱ्यो । खासगरी रोलँ बार्थको लेखकको मृत्यु (१९७८) पछि यस सिद्धान्तले मूल आधार प्राप्त गरेको हो । यस अवधारणालाई अगाडि बढाउने अग्रणी चिन्तकमा अमेरिकी र जर्मन विद्वान् नर्मन हल्यान्ड, स्टेन्ले फिस, उल्फग्याड आइसर, ह्यान्स रोबर्ट जस आदिको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । यो सिद्धान्त साहित्यिक पाठप्रति पाठकको प्रतिक्रियामा केन्द्रित छ, पठन प्रक्रियासँग सम्बन्धित प्रकायमा आधारित छ । यसले पाठकलाई सक्रिय र महत्त्वपूर्ण प्रतिनिधि मान्छ, र पाठकले नै पाठको व्याख्या गरेर वास्तविक अर्थ निकाल्छ भन्छ । पाठक र लेखकविचको सम्पर्कको माध्यम पाठ हो भन्ने कुरालाई यसले स्वीकार गर्छ । एउटा पाठ निश्चित अवस्थासँग निर्भर हुन्छ, र पाठकले पनि आफ्नो मानसिक सामर्थ्य लगाएर पाठलाई अर्थ प्रदान गर्दछ । प्रत्येक पाठक निश्चित उद्देश्य लिएर कुनै पनि पाठ पढ्न बस्छ । ऊ आफ्नै समुदायबाट प्रभावित भएको हुन्छ । उसले समुदाय र उद्देश्यसँग सम्बन्धित भएर नै अर्थ सिर्जना गर्छ । कुनै पनि पाठको अर्थ स्वायत्त हुन सक्दैन ।

पाठको अर्थ प्रदान गर्ने काममा पाठकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । पाठक आफैँ पनि आफ्नो समुदायको प्रभावबाट स्वतन्त्र हुन सक्तैन भन्ने कुरालाई यस सिद्धान्तले बढी जोड दिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा पाठक केन्द्रीत समालोचनाको उद्भव र विकासको भ्रूलको दिँदै मुख्यमुख्य चिन्तकहरूका विचारसमेतलाई महत्त्वका साथ हेरी यसका विभिन्न अवधारणालाई केलाउने प्रयास गरिएको छ । अतः पाठक प्रतिक्रिया समालोचनासम्बन्धी विविध चिन्तनका साथ प्रतिक्रियाका पद्धतिसमेत प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको क्षेत्र हो भने यस क्रममा व्यक्तिपरक, मनोवैज्ञानिक र सामाजिक पाठक-प्रतिक्रिया समालोचनाको विश्लेषणतर्फ नगई पाठक प्रतिक्रिया समालोचना, कारोबारी पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्त र भावात्मक शैलीविज्ञानको विश्लेषण गर्दै पाठकले प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने पद्धतिको समेत धेरथोर चर्चा गर्नु यसको सीमा हो । यसका लागि सोद्देश्य छनौट विधिका आधारमा इन्द्रविलास अधिकारीको *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*, सावित्री मल्ल कक्षपतिको *सिर्जनाको केन्द्रमा पाठक* : *पाठक अनुक्रियापरक समालोचना*, मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्को *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, हजार्ड एडम्सको *कृटिकल थ्योरी सिन्स प्लेटो*, अम्बेर्टो इकोको *द रोल अफ द रिडर* (पिडिएफ), मिचेल ग्रोडेन र अरूको *लिटरेरी थ्योरी एन्ड क्रिटिसिजम*, रमन सेल्डनको *रिडर्स गाइड टु कन्टेम्पोरेरी लिटरेरी थ्योरी*, एम.ए.आर. हबिबको *अ हिस्ट्री अफ लिटरेरी क्रिटिसिजम एन्ड थ्योरी*, लुइस टाइसनको *क्रिटिकल थ्योरी टुडे* आदिभिन्नका आवश्यक पाठ र इन्टरनेटमा प्राप्त पाठक-प्रतिक्रियासम्बन्धी लेखहरूलाई सूक्ष्म पठन गरी अन्तराल ठम्याउँदै पाठक-प्रतिक्रियापद्धतिको समेत विश्लेषण गरिएको छ । यो नै यस लेखको नवीन पक्ष पनि हो ।

विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि पुस्तकालय र इन्टरनेटबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । विशेष गरी नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा प्राप्त पुस्तक तथा पत्रपत्रिका अनि इन्टरनेटमा प्राप्त सामग्रीलाई सूक्ष्म पठन गरी तार्किक व्याख्या र विश्लेषणका साथ निष्कर्ष निकाल्ने काम यस अध्ययनमा गरिएको छ । गुणात्मक अध्ययन भएकाले यसमा स्थापित सिद्धान्तका मर्मलाई देखाउन निगमनात्मक पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाको सैद्धान्तिक अवधारणा, कारोबारी पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्त, भावात्मक शैलीविज्ञान, पाठविश्लेषण गर्ने पद्धतिजस्ता उपशीर्षकमा ठोस निष्कर्षसमेत दिएर अध्ययनलाई पूर्ण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

पाठक प्रतिक्रिया समालोचना अत्याधुनिक बहुलवादी समालोचना प्रणाली हो (कक्षपति, २०६७) र यो साहित्यिक लेखप्रति पाठकको प्रतिक्रियामा केन्द्रित हुन्छ । यस सिद्धान्तका अनुसार साहित्यिक व्याख्या र विवेचना गर्न पाठकको प्रतिक्रिया महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यसले पाठकलाई आफ्नो प्रतिक्रिया दिनका लागि आत्मविश्वास र आनन्द प्रदान गर्छ अनि पाठकले दिएको प्रतिक्रियालाई कसैले असत्य भन्न पनि मिल्दैन भनी दाबी गर्छ (टाइसन, २००६) । यसरी प्रतिक्रिया दिँदा एउटै लेखका बारेमा पनि प्रत्येक पाठकले फरक फरक एवं भिन्नाभिन्नै प्रतिक्रियाहरू दिन सक्छन् । उल्फग्याड आइसरले एउटै कृति पाँचजना पाठकलाई पढ्न दिएर प्रत्येकबाट पृष्ठपोषण लिई यो कुरा पुष्टि गरेका थिए । उनका विचारमा पाठ वा पाठको अनुभूतिबाट मात्र साहित्यिक कार्यको पहिचान गर्न सकिन्न, यसको वास्तविक पहिचान त पाठ र पाठकबिचको सम्मिलनबाट मात्र हुन्छ र पठन नै सक्रिय एवं सिर्जनात्मक प्रक्रिया हो (हबिब, २००८) । यस्तो प्रतिक्रिया कसैको लामो र कसैको छोटो हुन सक्छ तर अपर्याप्त भनेर कसैले पनि भन्न मिल्दैन । जसरी 'किताब'को प्रयोग र अर्थ विद्यार्थीका लागि पढ्ने, व्यापारीका लागि पैसा आर्जन गर्ने, चटपटेवालाका लागि चटपटे पोको पार्ने आदि हुन्छ, त्यसरी नै पाठकले पनि आफ्नो समुदाय, शैक्षिक स्तर, पेसा, चाहना आदिका आधारमा फरकफरक अर्थहरू निकाल्छन् । यस कारण पाठको अर्थ पाठकले आविष्कार गर्नुभन्दा पनि सिर्जना गर्छ भन्ने मान्यता यसले राख्छ ।

परम्परागत समालोचनामा लेखक, उसको पृष्ठभूमि, पाठ र विधाको चर्चा हुन्थ्यो भने पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाले यी कुरालाई अपरिहार्य ठान्दैन । अझ भन्नु परम्परावादी सिद्धान्तले रूप र विषयमा जोड दिएका थिए । नयाँ समालोचना र रूपवादले अर्थ सिर्जनामा पाठकको भूमिकालाई पूर्णतः नकारेका थिए । नयाँ समालोचनाले त संरचना, रूप र विषय अथवा पाठभित्र जे छ, त्यसले अर्थ सिर्जना गर्छ, भनेको थियो । त्यसमा लेखकको आशय अथवा अधिकारको आग्रह थिएन । न त यसले पाठकको मनोविज्ञानलाई नै महत्त्व दिएको थियो । यदि हामीले रूपवादलाई अस्वीकार गरी पाठक वा दर्शकको दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गर्नु भन्ने याकोब्सनको रूपवादको रूपरेखा नै परिवर्तन हुन्छ, अनि कवितालाई पाठकले नपढेसम्म यसको वास्तविक अस्तित्व देखिदैन र अर्थ पनि पाठकले मात्र निकाल्न सक्छन् (सेल्डन, मिति नभएको) भनेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ । यस अर्थमा पाठक प्रतिक्रिया समालोचना पाठभन्दा पाठकलाई महत्त्व दिने पहिलो सिद्धान्त हो भन्न सकिन्छ । कतिपयले त यस सिद्धान्तको दर्शनलाई उत्तरसंरचनावादसँग पनि जोडेका छन्, किनकि यी दुवैले पाठको अर्थ निर्माणमा पाठकको सक्रिय भूमिकालाई स्वीकार गरेका छन् । पाठकले नपढेसम्म पाठको अर्थ हुँदैन भन्ने तर्क पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्तको छ ।

पाठक प्रतिक्रिया समालोचना एक बृहत्, द्रष्टाकेन्द्री, व्यवहारिक एवम् विकसित साहित्यिक अध्ययनको क्षेत्र हो । यसले हामीलाई प्राज्ञिक समुदायको एक सदस्यको रूपमा हाम्रा अध्ययन प्रक्रियाहरू र जीवनका अनुभवहरू पाठका विशेष तत्त्वहरूसँग कसरी सम्बन्धित हुन्छन् भन्ने कुराको जानकारी गराउँछ । वस्तुतः कुनै पनि लेखको अर्थलाई पाठकको परम्पराले निर्धारण गर्दछ । पाठको अर्थ पाठकको पाठप्रतिको अध्ययनको भूमिकाले नै निर्धारण गरेको हुन्छ । साहित्यिक लेखहरू मानिसले सिर्जना गरेका हुन्, जसलाई निर्माण गर्ने र अर्थ प्रदान गर्ने काम पाठकहरूले गर्दछन् । यस कारण कुनै पनि लेख आफैमा स्वायत्त हुन सक्तैन । यस सिद्धान्तले रुसी रूपवाद र नवसमालोचनावादको कडा प्रतिवाद गर्दछ । यी दुई सिद्धान्तले पाठलाई एक पूर्ण र सक्रिय सजीवको रूपमा हेर्दछन् र पाठकको पाठसँगको भूमिकालाई बेवास्ता गर्दछन् । तर, पाठक प्रतिक्रियावादीहरू भने कुनै पनि कुरा स्वायत्त र पूर्ण हुँदैन अनि यसका बारेमा सोच्न पनि सकिदैन भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछन् । उनीहरूका अनुसार पाठको अर्थ प्रदान गर्नका लागि पाठकका आफ्नै पाठकीय परम्पराहरू हुन्छन् र तिनै परम्पराहरूले पाठको अर्थ दिने तरिकाहरू निर्धारण गर्दछन् । कुनै पनि पाठक आफैमा महत्त्वपूर्ण हुन्छ, अझै उसलाई सोचाइ प्रदान गर्ने समुदाय भन्नु महत्त्वपूर्ण हुन्छ, किनकि यसै समुदायद्वारा प्रभावित भएर पाठकले लेखलाई निश्चित अर्थ दिन्छ । यस्ता समुदायलाई व्याख्यात्मक समुदाय भनिन्छ (ग्रोडेन र अरू, सन् २००५) । यस दृष्टिकोणबाट गरिने व्याख्या राजनैतिक हुन्छ, किनकि यस्ता व्याख्यात्मक समुदायका आफ्नै उद्देश्य हुन्छन् र तिनै उद्देश्यलाई मध्यनजर गर्दै पाठलाई अध्ययन गरी अर्थ प्रदान गरिन्छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने प्रत्येक पाठक निश्चित उद्देश्य लिएर कुनै पनि पाठ पढ्न बस्छ । ऊ आफ्नै समुदायबाट प्रभावित भएको हुन्छ । समुदाय र उद्देश्यसँग सम्बन्धित भएर नै अर्थ पनि सिर्जित हुन्छ । कुनै पनि पाठको अर्थ स्वायत्त हुन सक्तैन । पाठको अर्थ प्रदान गर्ने काममा पाठकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ र पाठक आफै पनि आफ्नो समुदायको प्रभावबाट स्वतन्त्र हुन सक्तैन । पाठ पनि आफैमा पूर्वनिर्धारित अवस्थाबाट मुछिएको हुन्छ र अर्थ प्रदान गर्नका लागि त्यस अवस्थाको ज्ञान पनि पाठकलाई आवश्यक हुन्छ, भन्ने भनाइ यस सिद्धान्तवादीहरूको छ । एउटा पाठ निश्चित अवस्थसँग निर्भर हुन्छ र पाठकले पनि आफ्नो मानसिक सामर्थ्य लगाएर पाठलाई अर्थ प्रदान गर्दछ । यस कारण समालोचना वस्तुगत भएकाले विषयगतताको अस्वीकार हो । विषयगततालाई पाठक प्रतिक्रियावादीहरू भ्रमका रूपमा लिन्छन् ।

विस्तृत रूपमा हेर्दा पाठकले आफ्नो प्रतिक्रिया निश्चित अवस्था र समुदायसँग सम्बन्धित भएर दिन्छ, भने यस्तो अवस्थालाई पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्तका रूपमा लिन सकिन्छ । मनोवैज्ञानिक समालोचना प्रणालीले प्रत्येक साहित्यिक लेखलाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गले अध्ययन एवं विश्लेषण गर्दछ र त्यसै अनुरूप अर्थ प्रदान गर्दछ । नारीवादी समालोचनाले महिलावादी दृष्टिकोणबाट पुरुषप्रधान समाजमा महिलाहरूमाथि कस्तो व्यवहार भइरहेको छ, भन्ने आशय प्रकट गर्छ । त्यसरी नै अर्को भाषिक समुदायका पाठकहरूले त्यसै अनुरूपको अर्थ

निकाळ्छन् अर्थात् पाठकपिच्छेका फरक दृष्टिकोण वा अर्थ हुन सक्छन् । यी समग्र समालोचनाहरू नै पाठक प्रतिक्रियावादी समालोचना हुन् । पाठक अनुक्रिय समालोचनाले अर्थ सिर्जना गर्नमा पाठकको भूमिका रहँदैन भन्ने कुराको तीव्र आलोचना गर्दछ । वास्तवमा रुसी रूपवादी र नवसमालोचनवादीहरूले सन् १९४० र १९५० को दशकमा समयहीन, निश्चित अर्थमा जोड दिए । कुनै पनि कृतिमा पाठक र लेखकको केही भूमिका हुँदैन बरु पाठ आफैँमा पूर्ण हुन्छ भन्ने उनीहरूको विचार थियो । यसको कडा प्रतिवाद गर्दै पाठक प्रतिक्रियावादीहरूले हाम्रो साहित्यप्रतिको सुभ्रुभ्रुवाट पाठकको भूमिकालाई भिन्न मिल्दैन; पाठकले आफूलाई वस्तुगत साहित्यिक पाठद्वारा दिइएको अर्थ निष्क्रिय भएर ग्रहण गर्दैनन्, बरु त्यसमा पाइने अर्थलाई सक्रियतापूर्वक निर्माण गर्छन् भन्ने कुरामा जोड दिए (टाइसन, २००६) । यहाँ दोस्रो विश्वासबाट के बुझिन्छ भने पाठकले एउटै कृतिलाई पनि फरक फरक ढङ्ग र अर्थले पढ्न सक्छन् । त्यति मात्र नभएर एउटै पाठकले त्यही कृतिलाई दुईपटक दुई भिन्न अवस्थामा पढ्दा दुई भिन्न अर्थ आउन सक्छन् ।

व्यवहारिक रूपले यस सिद्धान्तको सुरुवात आई. ए. रिचर्डसले सन् लगभग १९३० बाट (अधिकारी, २०६१) गरेका थिए । उनले दुई तहका विद्यार्थीमा एउटै कविताको अर्थ खोज्न दिएका थिए । यसबाट उनले माथिल्लो समूहका विद्यार्थीबाट एक खालको अर्थ र तल्लो समूहका विद्यार्थीबाट अर्को खालको अर्थ पाए । त्यसपछि उनले विद्यार्थीहरूको अध्ययन समूह र स्तरले अर्थ निर्धारण गरेको निष्कर्ष निकाले । यस सिद्धान्तलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउने काम स्टेनले फिसले गरेका छन् । उनका अनुसार लिखित पाठ कुनै एउटा वस्तु होइन, तर एउटा घटना हो, जुन पाठकहरूसँग सम्बन्धित हुन्छ (हबिब, सन् २००८) । यसै गरी उल्फ ग्याड आइसरका अनुसार पाठ कहिल्यै पनि आफैँ तयार हुँदैन, पाठकले अर्थ उत्पन्न गर्नका लागि पाठ्यसामग्रीमाथि कार्य गर्नुपर्छ (हबिब, सन् २००८) । साहित्यिक लेखहरूमा जहिले पनि खाली ठाउँ हुन्छन् र तिनलाई पाठकहरूले भर्छन् । प्रत्येक पाठकले पाठ वा कृतिलाई अर्थ्याउन ती खाली ठाउँलाई आफ्ना ज्ञान र अनुभवले भरनुपर्ने हुन्छ । व्याख्या गर्ने कार्य नै खाली ठाउँ भर्नु हो । आइसरले वास्तविक पाठक र निहित पाठकको धारणा (ग्रोडेन र अरू, सन् २००५ र सेल्डन, मिति नभएको) पनि प्रस्तुत गरेका छन् । कुनै पाठको पठन गर्ने जुनसुकै पाठक वास्तविक पाठक हो भने निहित पाठक चाहिँ पाठद्वारा निर्मित अथवा अभिप्रेरित पाठक हो र ऊ पाठकै संरचनामा उपस्थित हुन्छ (शर्मा र लुइटेल्, २०६१) । यी दुवैको सहअस्तित्व हुने हुँदा निहित पाठकले पनि आफ्ना ज्ञान र अनुभवलाई पाठसँग जोड्न सक्छ भन्ने धारणा आइसरले राखेका छन् ।

कारोबारी पाठक प्रतिक्रिया सिद्धान्त

लुइस रोजनब्लाटले सूत्रबद्ध गरेको र उनका कृतिहरूसँग सम्बन्धित यस सिद्धान्तले कुनै पनि लेखको अर्थ पाठक र पाठ दुवैको लेनदेनबाट उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ (टाइसन, सन् २००६) । रोजनब्लाट लेखको महत्त्व पाठकको पक्षमा हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई स्विकार्दै लेख र पाठक दुवै पक्ष अर्थ उत्पादनको निमित्त अत्यावश्यक हुन्छन् भन्ने कुरालाई बढी महत्त्व दिन्छन् । 'पाठ', जसले पन्नामा छापिएका शब्दहरूलाई जनाउँछ, पाठक र कविताले पाठक अनि पाठ दुवै मिलेर उत्पन्न गरेको साहित्यिक कार्यलाई जनाउँछ (टाइसन, २००६) । पाठको प्रकृति र पाठकको प्रकृति दुवैले कवितालाई घटनाका रूपमा निर्धारण गरेपछि यी दुवैमा लेनदेन हुन्छ, अनि पाठक र कृतिका प्रकृतिमा एक किसिमको कारोबार हुन्छ, र त्यसपछि यसको अस्तित्व कायम हुन्छ (अधिकारी, २०६१) । ब्लाट पाठ, पाठक र कविताका विचको फरक छुट्याउँछन् । 'कविता' पाठ र पाठकको अन्तर्क्रियाबाट अस्तित्वमा आउँछ । उनी यसको पुष्टि पनि गर्दछन् । जब हामी कुनै पाठ पढ्छौं, त्यो पढ्दा हाम्रा भावनाहरू, सम्झनाहरू त्यहाँ पाउँछौं । यसको प्रतिक्रिया दिन हामी प्रभावित भइरहेका हुन्छौं । त्यही प्रतिक्रियाअनुसार हामी पाठको अर्थ दिन्छौं । त्यसै समयमा पाठमा रेखाङ्कन भएका शब्दहरू पनि किताबमा पाउँछौं र तिनीहरूलाई सही ढङ्गले व्याख्या गरी निश्चित अर्थ पनि प्रदान गर्छौं । यसरी पाठले आफूलाई सच्याउने प्रक्रियामा सहयोग गर्छ र सजग बनाउँछ । त्यसै अनुरूप हामी अगाडि पनि बढ्छौं । जब हामी कुनै किताब पढिसक्यौं र त्यसपछि फेरि फर्केर पहिलेका पाठहरू पढ्छौं, त्यसले हामीलाई पूर्ण र समग्र व्याख्या गर्न

सहयोग मिल्छ । यसरी किताबको उत्पत्ति एक साहित्यिक कार्यका रूपमा किताब र पाठकहरूबिचको लेनदेनबाट हुन्छ र यस प्रक्रियामा दुवै पक्ष उत्तिकै सक्रिय र महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

भावात्मक शैलीविज्ञान

भावात्मक शैलीविज्ञानलाई कसैकसैले प्रभावकारी शैलीविज्ञान पनि भनेको पाइन्छ । यो साहित्यिक पाठको एक घटना हो, जुन निश्चित समयमा हुन्छ र पढेपछि मात्र यो अस्तित्वमा आउँछ भन्ने भनाइलाई विश्लेषण गर्दै जाँदा पाइएको एउटा पदावली हो । यसले साहित्य शून्यमा वस्तु भएर बस्छ भन्ने कुरालाई अस्वीकार गर्छ (टाइसन, २००६) । यस प्रविधिअनुसार अध्ययनको प्रक्रियाले पाठकलाई कसरी असर पार्छ र यसरी अध्ययन गर्दा किन पाठलाई हरफ हरफ र शब्द शब्द अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । अझ भनी, पाठकलाई पठन प्रक्रियामा कतिको प्रभाव पारेको छ भनेर पाठभित्रका हरफ हरफ र शब्द शब्दलाई बारम्बार गहन ढङ्गले परीक्षण गरिन्छ । बारम्बार पाठक पढ्ने क्रममा अर्थ लगाउन पाठसँग एक प्रकारले सङ्घर्षरत हुन्छ, र उसले पाठलाई जित्यो भने मात्र अमूर्त अनिश्चितताको अन्त्य हुन्छ (अधिकारी, २०६१) । यस सिद्धान्तले कुनै पनि पाठको निश्चित अर्थ हुँदैन र यो पाठकहरूबाट आत्मनिर्भर पनि हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । यसलाई पुष्टि गर्न स्टेन्ले फिस भने पाठ यसले उत्पन्न गरेका परिणामबाटै बन्छ र ती परिणामहरू पाठकभित्रै घटित हुन्छन् (सेल्डन, मिति नभएको) भनी व्याख्या गर्छन् । भावात्मक शैलीविज्ञान पाठकको प्रभाववादी प्रतिक्रिया होइन, तर पाठका वैज्ञानिक तत्त्वद्वारा उत्पन्न मानसिक प्रक्रियाको तार्किक विश्लेषण भने अवश्य हो (टाइसन, २००६) । फिसले यस सम्बन्धमा केही उत्कृष्ट उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । पाठक कसरी एक साहित्यिक लेखमा प्रवेश गर्छ भन्ने कुराको पुष्टि यो उदाहरणबाट पनि प्रष्ट हुन्छ :

'त्यो जुडास आफैँ भुण्डिएर मर्नो' शास्त्रमा कुनै पनि निश्चितता छैन: एक ठाउँ यस भनाइलाई स्वीकार गरिए तापनि एउटा शङ्कास्पद शब्दले यसलाई रूपान्तर गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । तर, अर्कातर्फ एउटा नियमित व्याख्याले यसलाई असम्भव पनि देखाउँछ (साहित्य ७१) (टाइसन, २००६) ।

प्रस्तुत पाठमा फिसको भनाइको अर्थ के हो भनी सोच्दा यी वाक्यले थोरै मात्र जानकारी दिन्छन्, किनभने यहाँ त्यस्ता तथ्यहरू नै छैनन्, जसले गर्दा पाठकले निश्चित उत्तर दिन सकोस् । यदि यस वाक्यले केही कुरा भन्छ भनेर बुझ्ने हो भने पनि त्यो शास्त्रले जुडासले आफैँ आत्महत्या गर्नु कि गरेन भन्ने कुराको स्पष्ट सङ्केत नभएको जानकारी मात्र प्राप्त हुन्छ । अतः पाठक पाठ पढेर अर्थ निर्माण गर्न स्वतन्त्र भएकाले पाठभित्रका शब्द शब्द र हरफ हरफलाई केलाएर उसले अर्थ निर्माण गर्न सक्छ भन्ने दृष्टान्त यसले प्रस्तुत गरेको छ ।

पाठविश्लेषण गर्ने पद्धति

पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाले पाठकले पाठलाई हेर्ने एक प्रकारको स्पष्ट दृष्टिकोणको विकास गरेको छ । पाठकको रूपमा केही कुरा आलोचनात्मक रूपले पढ्दा निम्न कुरा खोज्न सल्लाह पनि दिएको छ :

पाठले पाठकको मनमा कस्तो प्रभाव पार्छ ? पाठको सार र उद्देश्य के कस्तो छ ? तपाईंलाई पाठ मन पर्छ कि पर्दैन ? पर्छ भने किन र पर्दैन भने किन ? मलाई यो पाठ मन परेन किनभने यो मेरो जीवनसँग सम्बन्धित छैन अथवा मलाई मन पर्‍यो किनभने यसको आनन्ददायी अन्त्यले मलाई निकै प्रभावित पाऱ्यो जस्ता कुराले मात्र सधैं काम गर्दैन । कथावस्तुको प्रवाह कस्तो छ ? लेखकको विचारसँग तपाईं सहमत हुनुहुन्छ कि असहमत र किन ? के पाठ जातिवादी छ ? के

पाठमा त्यस्ता कुरा छन्, जसले लोकतान्त्रिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, किशोर, युवा, परम्परावादी अथवा कुनै विशेष समूहलाई होच्याउँछ ? पाठमा कुनै त्यस्ता त्रुटिहरू छन्, जसले खिन्न वा निराश पार्ने र गलत सन्देश दिने काम गर्छन् ? भाषाका सन्दर्भमा हेर्दा, के पाठमा उच्च भाषिक जटिलता छ ? के यसले कमजोर भाषा प्रयोग गरेको छ ? के यसमा व्याकरणिक त्रुटि छन् ? के यो पूरै चित्रात्मक छ ? के यसमा आवेगपूर्ण एवं केटाकेटीपन पाइन्छ ? पाठमा संशक्तिको अभाव छ ? यसको कुनै अर्थ लाग्छ ? आदि । यी प्रश्नका माध्यमबाट पाठक प्रतिक्रिया दिन सकिन्छ । तर, उदाहरणविना यी कुराको आलोचना गर्नाले पाठक प्रतिक्रियाको कुनै अर्थ लाग्दैन । अतः हास्यास्पद र पीडादायी आलोचना त्याग्नु नै राम्रो हुन्छ किनभने यसले तपाईंको पठन क्षमतामा प्रश्न उठन सक्छ । (Research Guide for Students, 2024)

कृतिको अस्तित्वका लागि पाठकको प्रतिक्रियालाई सर्वोपरि महत्त्व दिने यस अवधारणाले नितान्त द्रष्टाकेन्द्री अध्ययनको विकास गरेको छ । कृति आइसकेपछि भावकले लेखकलाई बिर्सेर कृतिसँग अन्तर्क्रिया गरी अर्थ उत्पन्न गर्नुपर्छ भन्ने यसको अभिप्राय हो । यसले स्रष्टा, सृष्टि र प्रकृतिभन्दा पनि पाठकको महत्त्वमाथि हुन्छ भन्दै पाठकको मूल्याङ्कनलाई नै कृतिको खास अस्तित्व मानेको छ । पाठकले नपढी कृति अस्तित्वमा आउँदैन र पढेपछि के कसरी प्रतिक्रिया दिन सक्छ भन्ने कुराको बोधका लागि प्रभावकारी दृष्टिकोण यसले प्रस्तुत गरेको छ ।

निष्कर्ष

पाठक प्रतिक्रिया समालोचनाले मूल पाठको अर्थलाई लेखकले व्यक्त गर्न खोजेको अभिप्रायका आधारमा व्याख्या गर्ने पूर्वपरम्परालाई चुनौती दिएको छ । यस सिद्धान्तले अर्थको उत्पत्ति पाठक तथा पाठको अन्तर्क्रियामा निर्भर रहन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । यस अन्तर्क्रियामा पाठकहरू अर्थ निर्माणका लागि धेरै स्वतन्त्र हुन्छन् भन्ने धारणा फिस, ब्लेख र हल्यान्डको छ । आइसर भने मूल पाठले नै पाठकहरूको अर्थनिर्माणको कार्यलाई नियोजित गरिरहेको हुन्छ भन्ने विचार राख्छन् । एउटा पाठ निश्चित अवस्थसँग निर्भर हुन्छ र पाठकले पनि आफ्नो मानसिक सामर्थ्य लगाएर पाठलाई अर्थ प्रदान गर्दछ । लेखकले पाठ र पाठकले अर्थ सिर्जना गर्छ भन्नु यसको मुख्य अभिप्राय हो । त्यसै कारण रोलॉ बार्थले कृति जन्मसकेपछि लेखकको अस्तित्व रहँदैन भनी लेखकको मृत्युको घोषणा गरेर पाठकको महत्त्व स्थापित गरेका हुन् । अतः साहित्यिक कार्य भनेको पाठ र पाठकबिचको प्रतिक्रिया हो र पाठकले नै पाठलाई न्याय गर्छ भन्ने धारणा पाठक प्रतिक्रियावादी समालोचकहरूमा पाइन्छ । पठनका क्रममा पाठकले पाठमा भएको रिक्त स्थान पूर्ति गर्दै अगाडि बढ्छ । उसले कथाको एक हिस्सा आफ्नो मस्तिष्कमा सिर्जना गर्दै जान्छ । उल्फग्याड आइसर साहित्यिक लेखहरूमा जहिले पनि खाली ठाउँ हुन्छन्, जसलाई पाठकले भर्छन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छन्, अर्थात् कृतिभित्र रहेको खाली ठाउँलाई आफ्नो ज्ञान र अनुभवले भर्ने काम पाठकले गर्छ भन्छन् । व्याख्या गर्ने कार्य नै खाली ठाउँ भर्नु हो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्रत्येक पाठक निश्चित उद्देश्य लिएर आफ्नै समुदायबाट प्रभावित भई कुनै पनि पाठ पढ्न बस्छ । समुदाय र उद्देश्यसँग सम्बन्धित भएर नै अर्थ पनि सिर्जित हुन्छ । कुनै पनि पाठको अर्थ स्वायत्त हुन सक्दैन । पाठको अर्थ प्रदान गर्ने काममा पाठकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ र पाठक आफैँ पनि आफ्नो समुदायको प्रभावबाट मुक्त हुन सक्तैन । लुइस रोजेनब्लाटले सूत्रबद्ध गरेको र उनका कृतिहरूसँग सम्बन्धित कारोबारी पाठक-प्रतिक्रिया सिद्धान्तले कुनै पनि लेखको अर्थ पाठक र पाठ दुवैको लेनदेनबाट उत्पन्न हुन्छ भन्ने

कुरामा जोड दिन्छ । यस सिद्धान्तले एक साहित्यिक कार्यका रूपमा किताबको उत्पत्ति पाठ र पाठकहरूबिचको लेनदेन बाट हुन्छ र यस प्रक्रियामा दुवै पक्ष उत्तिकै सक्रिय र महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । अध्ययनको प्रक्रियाले पाठकलाई कसरी असर पार्छ र यसरी अध्ययन गर्दा किन पाठलाई हरफ हरफ र शब्द शब्द अध्ययन गर्नुपर्छ भन्ने कुरालाई भावात्मक शैलीविज्ञानले प्रस्ट पार्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा पाठक-प्रतिक्रिया सिद्धान्तले पाठक लेखकसँग जोडिने र पाठको अर्थ सिर्जना गर्न सहयोग गर्ने उसको अस्तित्व, संलग्नता र सहभागितामाथि प्रश्न गर्छ र कृतिको अस्तित्वका लागि पाठकलाई नै सर्वोपरि ठान्छ । मानौं, कुनै जङ्गलमा रूख ढल्यो तर त्यसलाई कसैले देखेन अथवा त्यसको आवाज पनि कसैले सुनेन भने त्यो रूख ढल्यो कि ढलेन भन्ने ज्ञान कसैलाई हुँदैन, त्यसैगरी कृति सिर्जना भयो तर त्यसलाई कसैले हेरेन अथवा पढेन भने त्यो कृति लेखियो वा लेखिएन, त्यसको जानकारी पनि कसैलाई हुँदैन । यसर्थ कृति वा पाठको अस्तित्व पाठकको हातमा हुन्छ भन्ने निष्कर्ष यस सिद्धान्तको रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१), *पश्चिमी साहित्य सिद्धान्त*, साभा प्रकाशन ।
- कक्षपति, सावित्री मल्ल (२०६७), *सिर्जनाको केन्द्रमा पाठक : पाठक अनुक्रियापरक समालोचना*, भृकुटी त्रैमासिक पत्रिका (पूर्णाङ्क, १०, माघ, फागुन, चैत) ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६१), *पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, विद्यार्थी प्रकाशन ।
- Adams, Hazard (1992). *Critical Theory Since Plato* (Revised edition). Harcourt Brace Jovanovich, inc.
- Eco, Umberto (1979). *The Role of The Reader* (pdf). Manufactured in the United States of America
- Goleña, A. (2012, September 28). *Affective stylistics | PPT*. SlideShare. Retrieved September 19, 2024, from <https://www.slideshare.net/AillenGolea/affective-stylist>
- Groden, Michele, Martin Kreis Wirth & Imre Szeman (2005). *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory & Criticism* (second edition). The Johns Hopkins University Press.
- Habib, M.A.R. (2008). *A History of Literary Criticism and Theory*. Blackwell Publishing.
- Jeremy, Hawthorn (2000). *A Glossary of Contemporary Literary Terms* (fourth edition). Arnold.
- Selden, Raman (n.d.). *A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory* (Second Edition). Harvester Wheatsheaf.
- Tarans, Richard (Ed.) (1993). *The Passion of Western Mind*. Ballantine.
- Tyson, Lois (2006). *Critical Theory Today*. Garland Publishing, Inc.
- What is Reader Response Criticism | Approach with Example?* (n.d.). A Research Guide for Students. Retrieved September 19, 2024, from <https://www.aresearchguide.com/reader-response-criticism.html>